

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Παρατηρήσεις σε παναγίαρια της μονής
Βατοπεδίου (14ος-16ος αιώνες)

Δημήτρης ΛΙΑΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.18578](https://doi.org/10.12681/dchae.18578)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΑΚΟΣ Δ. (2018). Παρατηρήσεις σε παναγίαρια της μονής Βατοπεδίου (14ος-16ος αιώνες). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 427-438. <https://doi.org/10.12681/dchae.18578>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΠΑΝΑΓΙΑΡΙΑ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ (14^{ος}-16^{ος} ΑΙΩΝΕΣ)

Στη μονή Βατοπεδίου φυλάσσονται είκοσι δύο παναγιαρία που χρονολογούνται από τον 14ο έως τον 19ο αιώνα. Η παρούσα μελέτη αφορά σε πέντε μόνο έργα του 14ου-16ου αιώνα συγκεκριμένα, επανεξετάζονται τέσσερα δημοσιευμένα και παρουσιάζεται ένα αδημοσίευτο αντικείμενο. Από την πραγμάτευσή τους προκύπτουν νέα στοιχεία που αφορούν στο καλλιτεχνικό τους ιδίωμα, τη χρονολόγηση και την προέλευσή τους. Παράλληλα, διατυπώνονται σκέψεις γύρω από τους παραγγελιοδότες τους αλλά και τον τρόπο κτήσης τους από τη μονή.

Twenty-two panagiaria dated from the fourteenth to the nineteenth century are preserved in the monastery of Vatopedi. This paper deals with only five items (14th-16th century); four already published panagiaria are re-examined and one hitherto unknown is presented. New observations concerning the style, the dating and their origin are made. Moreover some thoughts on their patrons and the way that the panagiaria were acquired by the monastery will be discussed.

Λέξεις κλειδιά

14ος αιώνας, 15ος αιώνας, 16ος αιώνας, μικροξυλογλυπτική, μεταλλοτεχνία, παναγιαρία, παναγιαρία-εγκόλπια, μοναχοί τεχνίτες, δωρητής Νεαγκόε Μπασαράμπ, Άγιον Όρος, μονή Βατοπεδίου, Σερβία, Παραβουνάβιες Ηγεμονίες, Νόβγκοροντ.

Keywords

14th century; 15th century; 16th century; minor scale woodcarving; metalwork; panagiaria; panagiaria-encolpia; monks craftsmen; donor Neagoe Basarab; Mount Athos; Vatopedi monastery; Serbia; Danubian Principalities; Novgorod.

Τα παναγιαρία είναι μικρά λειτουργικά σκεύη, στα οποία τοποθετείται η «μερίδα της Θεοτόκου» από τον άρτο του Μελισμού κατά την Ακολουθία της Υψώσεως

της Παναγίας στις τράπεζες των κοινοβιακών μονών¹. Οι παλαιότερες μνείες για τα παναγιαρία των μονών του Αγίου Όρους² απαντούν στις καταγραφές των

* Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, liakos712003@yahoo.gr

** Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στον ηγούμενο της μονής Βατοπεδίου, αρχιμανδρίτη Εφραίμ, και σε όλη την αδελφότητα για την άδεια φωτογράφισης και δημοσίευσης των έργων. Είμαι ιδιαίτερος ευγνώμων στον σκευοφύλακα π. Ιωσήφ για την αλόγιστη βοήθειά του στην επιτόπια μελέτη τους.

¹ Για τη λειτουργική χρήση και την εικονογραφία των παναγιαρίων βλ. ODB, 3, λήμμα «Panagiagion» (L. Bouras). Μ. Χατζηδάκης, *Είκονες της Πάπμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα ²1995, 64-66. J. Yiannias, «The Elevation of the Panaghia», *DOP* 26 (1972), 225-236. I. Dpρίc, «Notes on Byzantine Panagiaria», *Zograf* 35 (2011), 51-62, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

² Στα μέχρι στιγμής γνωστά παναγιαρία των βυζαντινών και μετά την άλωση χρόνων στο Άγιον Όρος συναριθμούνται πέντε από τη μονή Βατοπεδίου: *Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne* (κατάλογος έκθεσης), Παρίσι 2009, 242, αρ. 128 (I. Tavlakis). Δ. Λιάκος, «Η συλλογή των παναγιαρίων της μονής Βατοπεδίου (14ος-19ος αι.)», *Α' [H'] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων*, Αθήνα, 16-18 Δεκεμβρίου 2015. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου – Βρ. Pitarakis – Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Έγκόλπια*, Άγιον Όρος 2000, αρθ. και εικ. 72, 73 και 93 σ. 188-189, 190-193 και 232-233 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου)· τρία από τη μονή Χελανδαρίου: *Θησαυροί του Αγίου Όρους* (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη ²1997, αρθ. και εικ. 9.8, 9.9, 9.17 σ. 329-331, 339 (Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα)· ένα από τη μονή Ξηροποτάμου:

σκευοφυλακίων τους³ και στην ταξιδιωτική περιδιάβαση του Vasilij Barskij⁴. Στα αντικείμενα αυτά έστρεψαν την προσοχή τους ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα ο λόγιος μοναχός Γεράσιμος Σμυρνάκης⁵ και ο βυζαντινολόγος Nikodim Kontakov⁶. Έκτοτε έγιναν γνωστά ορισμένα ακόμη έργα, χάρη στις μελέτες των Franz Dölger και Edmund Weigand⁷, του Svetozar Radojčić⁸, της Bojana Radojković⁹, της Alice Bank¹⁰, των Dimitrije Bogdanović, Vojislav Djurić και Dejan Medacović¹¹, της Ιόλης Καλαβρέζου¹² και του Vasilij Putsko¹³. Σε συλλογικά πονήματα των τελευταίων δεκαετιών¹⁴ αλλά και στους καταλόγους των δύο μεγάλων Εκθέσεων

Κειμηλίων του Αγίου Όρους στη Θεσσαλονίκη¹⁵ και το Παρίσι¹⁶ επανεξετάστηκαν γνωστά έργα, δημοσιεύτηκαν όμως και αντικείμενα μέχρι τότε άγνωστα. Πρόσφατα παρουσιάστηκαν ορισμένα ακόμη αδημοσίευτα έργα¹⁷, ενώ άλλα, ήδη γνωστά, επανεξετάστηκαν από τους Yuri Piatnitsky¹⁸, Ivan Drpić¹⁹, Bojan Miljković²⁰ και Νικήτα Πάσσαρη²¹. Ο Andreas Rhoby συμπεριέλαβε σε πρόσφατη μελέτη του τα επιγράμματα που αναγράφονται σε ορισμένα από αυτά²². Ασφαλώς οι παραπάνω δημοσιεύσεις δεν καλύπτουν το σύνολο του σωζόμενου σε όλες τις μονές υλικού, μέρος του οποίου παραμένει ακόμη άγνωστο.

Στη μονή Βατοπεδίου φυλάσσονται είκοσι δύο παναγιάρια που χρονολογούνται από τον 14ο μέχρι τον 19ο αιώνα, εκ των οποίων ορισμένα μόνο είναι γνωστά, άλλα περισσότερα και άλλα λιγότερα²³. Από την επανεξέταση των δημοσιευμένων και τη μελέτη αδημοσίευτων έργων προκύπτουν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, όσον αφορά στο ύφος του διακόσμου, τη χρονολόγηση και την προέλευσή τους.

Τα εξεταζόμενα εδώ αντικείμενα είναι οστείνια, μετάλλινα ή ξύλινα, και έχουν διάκοσμο γραπτό, ανάγλυφο,

1. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*. Βιέννη 1985, 204-205 και πίν. 64 εικ. 131. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, ό.π., αριθ. και εικ. 9.5 σ. 324-325 (Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα) ένα –μη σωζόμενο σήμερα– από τη μονή Αγίου Παντελεήμονος: Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, 206-208 και πίν. 65 εικ. 132· ένα από τη μονή Παντοκράτορος: *Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, Άγιον Όρος* 1998, 320-321, 362 (εικ. 190, 191)· και ένα από τη μονή Διονυσίου: Ν. Kondakov, *Pamiatniki Khristianskogo iskustva na Afone*, Αγία Πετρούπολη 1902, πίν. XXXIII. Βλ. πιο κάτω (υποσημ. 4-21).

³ Ενδεικτικά, στις αδημοσίευτες καταγραφές των ετών 1727 και 1748 του σκευοφυλακίου της μονής Βατοπεδίου αναφέρονται ένα παναγιάρι άργυρόχρυσον (φ. 2γ), και μία ξυγή παναγιάρια διατὰ τὸ ὕψωμα (φ. 2ν) αντίστοιχα.

⁴ Μ. Πολυβίου – Ν. Τουτός – Γ. Φουστέρης (επιμ.), *V. G. Barskij, Tà taxída tou sto Άγιον Όρος, 1725-1726, 1744-1745. Mè tì φροντίδα και τὰ σχόλια του άκαδημαϊκού Παύλου Μυλωνά*, Θεσσαλονίκη 2009, 506.

⁵ Γ. Σμυρνάκης, *Τὸ Άγιον Όρος*, Καρύες 2005, 548.

⁶ Kondakov, *Pamiatniki Khristianskogo*, ό.π. (υποσημ. 2), πίν. XXXIII.

⁷ F. Dölger – E. Weigand, *Mönchsland Athos*, Μόναχο 1943, 158-159.

⁸ S. Radojčić, «Umetnicki spomenici manastira Hilandara», *ZRVI* 3 (1955), 183-185, 193 και εικ. 44, 45.

⁹ B. Radojković, *Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti*, Βελιγράδι 1977, εικ. 8, 9. B. Radojković, «The Treasury», G. Subotić (επιμ.), *Hilandar Monastery*, Βελιγράδι 1998, 331-332.

¹⁰ A. Bank, *Prikladnoe iskusstvo Vizantii IX-XII vv*, Μόσχα 1978, 104, εικ. 74.

¹¹ D. Bogdanović – V. Djurić – D. Medacović, *Chilandar*, Άγιον Όρος 1997, 56, εικ. 35.

¹² Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, ό.π. (υποσημ. 2), 204-208 και πίν. 64-65 (εικ. 131-132).

¹³ V. Pufsko, «Vizantijskie panagiary na Afone», *Sbornik v chest na akad. Dimitir Angelov*, Σόφια 1994, 247-256.

¹⁴ *Εικόνες Μονής Παντοκράτορος*, ό.π. (υποσημ. 2), 320-321, 362 (εικ. 190, 191). *Εγκόλπια*, ό.π. (υποσημ. 2), αριθ. και εικ. 72, 73 και 93 σ. 188-189, 190-193 και 232-233 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

¹⁵ *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, ό.π. (υποσημ. 2), αριθ. και εικ. 9.5, 9.8, 9.9, 9.17 σ. 324-325, 329-331, 339 (Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα).

¹⁶ *Le Mont Athos et l'Empire byzantin*, ό.π. (υποσημ. 2), 242, αριθ. 128 (I. Tavlakis).

¹⁷ Δ. Λιάκος – Ν. Μερτζιμέκης, «Ένα άγνωστο δώρο του Μεγάλου Κόμισου της Βλαχίας Neagoe στη μονή Βατοπεδίου», *29ο Συμπόσιο XAE (Αθήνα 2009)*, 70-71. Δ. Λιάκος, «Η μεταλλοτεχνία τον 16ο αιώνα: άγνωστα έργα στο Άγιον Όρος», *32ο Συμπόσιο XAE (Αθήνα 2012)*, 60-61.

¹⁸ Y. Piatnitsky, «The Panagiarion of Alexios Komnenos Angelos and Middle Byzantine Painting», O. Pevny (επιμ.), *Perceptions of Byzantium and its Neighbors (843-1261)*, Νέα Υόρκη 2000, 40-55.

¹⁹ Drpić, «Byzantine Panagiaria», ό.π. (υποσημ. 1), 51-62.

²⁰ B. Miljković, «The Serbian Panagiarion from Vatopedi», *ZRVI* 49 (2012), 355-364.

²¹ Ν. Πάσσαρης, «Απεικονίζοντας τη Λειτουργία. Το παναγιάριο της Μονής Ξηροποτάμου», *Ανασκαφή και Έρευνα, ΙΧ: από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα 5, 6 Απριλίου 2013, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 2013, 70.

²² A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst. Nebst Addenda zu Band 1 "Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken"*, Βιέννη 2010, 198-200, 362-365.

²³ Μια πρώτη παρουσίαση, βλ. Λιάκος, «Η συλλογή των παναγιαρίων της μονής Βατοπεδίου», ό.π. (υποσημ. 2).

Εικ. 1. Μονή Βατοπεδίου. Παναγιάριο, δεύτερο μισό του 14ου – αρχές του 15ου αιώνα.

εγχάρακτο ή σμαλτωμένο. Ανήκουν είτε στον απλό τύπο, στον οποίο το παναγιάριο συνίσταται από ένα μόνο εικονίδιο, είτε στον πιο σύνθετο, στον οποίο δύο δίσκοι – εικονίδια, που συνδέονται ή όχι με στροφέα, συναρμολόγουν στον δεύτερο τύπο απαντούν και μικρών διαστάσεων παναγιάρια-εγκόλπια.

Το παλαιότερο παναγιάριο της μονής είναι ένας αβαθής οστέινος δίσκος (διάμ. 11 εκ.) με χαμηλή κυλινδρική βάση²⁴ (Εικ. 1). Στον πυθμένα του σχηματίζεται σταυρός σε βάθυνση· στο κέντρο του εντίθεται οστέινο μέταλλο με τη Θεοτόκο Γλυκοφιλούσα, ενώ τις κεραιές του πληρούσαν μικρά οστέινα τμήματα, από τα οποία αρκετά έχουν χαθεί. Περιμετρικά του σταυρού χαράχθηκε κυριλλική επιγραφή με απόσπασμα του τροπαρίου της Θεοτόκου από τον Κανόνα του Αγίου Ανδρέα Κρήτης²⁵. Επιπλέον, σταυροειδώς σκαλίστηκε

σε κρυπτογράμματα η επίκληση Π(αναγία) Θ(εοτόκε) Β(οήθει) Ή(μιν)²⁶. Το χείλος του καταλαμβάνουν οι έξεργες μορφές του Χριστού, της Θεοτόκου, του Ιωάννη Προδρόμου, των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ και των ευαγγελιστών Ματθαίου και Λουκά, εντός σηρικών τροχών τους μικρούς χώρους μεταξύ των τροχών πληρούσαν οστέινα τμήματα, από τα οποία αρκετά δεν σώζονται. Όσον αφορά στη χρονολόγηση του παναγιαρίου, έχουν προταθεί ο 13ος–14ος αιώνας²⁷ και τα τέλη του 14ου – πρώτο μισό του 15ου αιώνα²⁸.

Τα υφολογικά γνωρίσματα των μορφών στο χείλος φέρνουν κοντά το παναγιάριο με έργα μικρογλυπτικής και μεταλλοτεχνίας του 14ου και των αρχών του 15ου

²⁴ *Le Mont Athos et l'Empire byzantin*, ό.π. (υποσημ. 2), 242, αρ. 128 (I. Tavlakis).

²⁵ Βλ. την επιγραφή στο: Miljković, «The Serbian Panagiarion», ό.π. (υποσημ. 20), 355-356.

²⁶ Για τα κρυπτογράμματα αυτής της επίκλησης, βλ. W. Hörandner, «Randbemerkungen zum Thema Epigramme und Kunstwerke», C. Scholz – G. Makris (επιμ.), *Πολύπλευρος Νοῦς. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, Μόναχο – Λειψία 2000, 72-73.

²⁷ *Le Mont Athos et l'Empire byzantin*, ό.π. (υποσημ. 2), 242, αρ. 128 (I. Tavlakis).

²⁸ Miljković, «The Serbian Panagiarion», ό.π. (υποσημ. 20), 355-364.

αιώνα²⁹. Επιπλέον, στο δεύτερο μισό του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα απαντούν στην ξυλογλυπτική και γλυπτική της Σερβίας οι ταινίες με κοίλη γλυφή ημικυκλικής τομής³⁰. Τα παραπάνω υποδεικνύουν τη χρονολόγηση του έργου στο δεύτερο μισό του 14ου – αρχές του 15ου αιώνα και την προέλευσή του από τη Σερβία, άποψη την οποία ενισχύει και η λειτουργική επιγραφή που είναι γραμμένη στην κυριλλική.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ένθετος διάκοσμος, ο οποίος μέχρι σήμερα δεν σχολιάστηκε επαρκώς. Το οστέινο μετάλλιο με τη Θεοτόκο Γλυκοφιλούσα, κατά τι θραυσμένο στο επάνω τμήμα του, φαίνεται ότι έχει επαναχρησιμοποιηθεί, όπως υποδεικνύουν τόσο η αποσπασματική του διατήρηση όσο και τα στυλιστικά του χαρακτηριστικά, που το προσγράφουν στην καλλιτεχνική παραγωγή του 12ου αιώνα³¹. Με την ένθεσή του το ελλείπον τμήμα του φωτοστεφάνου της Θεοτόκου συμπληρώθηκε με επιμελημένη εγχάραξη στο υλικό του παναγιαρίου. Σε δεύτερο χρόνο πρέπει να διαμορφώθηκε ο σταυρός (με την τεχνική της αφαίρεσης υλικού), καθώς η αμελής, χωρίς ακρίβεια σχεδίου χάραξη των κεραίων του δεν επιτρέπουν να τον εκλάβουμε ως αρχικό στοιχείο ενός έργου, του οποίου ο διάκοσμος θα είχε φιλοτεχνηθεί με ιδιαίτερη προσοχή και επιμέλεια. Στην ίδια φάση πρέπει να προστέθηκαν και τα οστέινα τμήματα στον διάκοσμο του χείλους. Τα δεδομένα αυτά εντάσσουν το παναγιάριο στην ομάδα των «σύνθετων έργων», στα οποία ενσωματώθηκαν, είτε εξαρχής είτε μεταγενέστερα, στοιχεία από διαφορετικό υλικό³².

²⁹ Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, ό.π. (υποσημ. 2), 204-205 (αριθ. 131), 224-225 (αριθ. 157), πίν. 64 (εικ. 131), 72 (εικ. 157). *Byzantium. Faith and Power* (1261-1557) (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Η. Evans, Νέα Υόρκη 2004, αριθ. και εικ. 157 σ. 271-272 (J. Durand).

³⁰ *Faith and Power*, ό.π. (υποσημ. 29), αριθ. και εικ. 59 σ. 114-115 (D. Popović). I. Stevonić, «Sacral Building in Moravan Serbia», D. Vojvodić – D. Popović (επιμ.), *Sacral Art of the Serbian Lands in the Middle Ages*, II, Βελιγράδι 2016, 432 (εικ. 354).

³¹ Βλ. Ενδεικτικά, Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, ό.π. (υποσημ. 2), 179 (αριθ. 101), και πίν. 49 (εικ. 101).

³² Βλ. σχετικά, Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Σύνθετες εικόνες. Μια πρώτη καταγραφή», *Σήμα Μενελάου Παρλαμά*, Ηράκλειο 2002, 299-319. Μ. Βασιλάκη, «Εικόνες της Παναγίας Γλυκοφιλούσας του Μουσείου Μπενάκη (αρ. ευρ. 2972): προβλήματα της έρευνας», *Βυζαντινές εικόνες. Τέχνη, τεχνική και τεχνολογία. Πρακτικά*

Το επόμενο παναγιάριο-εγκόλπιο (διάμ. 6,4 εκ.) αποτελείται από δύο συναρμωσμένα χυτά κυκλικά στοιχεία από κράμα χαλκού επικασσιτερωμένου³³ (Εικ. 2). Στην εσωτερική πλευρά η Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα και η Φιλοξενία του Αβραάμ συνοδεύονται από κυριλλικές επιγραφές, προερχόμενες από το Μεγαλυνάριο του Μικρού Παρακλητικού Κανόνα και από επίκληση στην Αγία Τριάδα αντίστοιχα. Τις εξωτερικές όψεις καταλαμβάνουν η Σταύρωση και ο σταυρός με τα σύμβολα του Πάθους. Τη Σταύρωση συνοδεύει κυριλλική επιγραφή με χωρίο από το μεγαλυνάριο του Μικρού Παρακλητικού Κανόνα και περιβάλλει φυτικό κόσμημα. Το παναγιάριο έχει χρονολογηθεί στον 17ο αιώνα.

Ο διάκοσμος είναι σχετικά έξεργος και οι μορφές ραδινές με πρόδηλη την τάση για σχηματοποίηση. Οι πτυχώσεις των ενδυμάτων αποδίδονται με βαθιές εγχαράξεις. Η πραγμάτευση των μορφών και ο τύπος του φυτικού κοσμήματος φέρνουν κοντά το παναγιάριο με αντίστοιχα αντικείμενα φιλοτεχνημένα τον 15ο αιώνα από εργαστήρια του Νόβγκοροντ³⁴, υποδεικνύοντας επομένως και για το συγκεκριμένο μια ανάλογη, πρωιμότερη της προταθείσας στο παρελθόν, χρονολόγηση και προέλευση.

Το δίπτυχο ενεπίγραφο αργυρεπίχρυσο σμαλτωμένο παναγιάριο (διάμ. 14 εκ.) που αφιέρωσε το 1510-1511 στο Βατοπέδι ο Μέγας Κόμισος της Βλαχίας Νεαγκόε, ο μετέπειτα ηγεμόνας της Νεαγκόε Μπασαράμπ (1512-1521), είναι το πρωιμότερο γνωστό, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, δώρο του σε αθωνική μονή³⁵ (Εικ. 3). Στις εσωτερικές του όψεις παριστάνονται η Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα, περιβαλλόμενη από τους αγίους Βασίλειο, Γρηγόριο, Ιωάννη Θεολόγο, Ιάκωβο, Νικόλαο, Σάββα,

Διεθνούς Συμποσίου, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Ηράκλειο 2002, 201-210. D. Liakos, «Steatite icon with the Deposition at the monastery of Iveron on Mount Athos», *Zograf* 34 (2010), 68-69.

³³ *Εγκόλπια*, ό.π. (υποσημ. 2), αριθ. και εικ. 93 σ. 232-233 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

³⁴ Radojkovic, *Sitna plastica*, ό.π. (υποσημ. 9), αριθ. 23. *Sinai – Byzantium – Russia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century* (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Y. Piatnitsky – O. Baddeley – E. Brunner – M. M. Mango, Αγία Πετρούπολη 2000, 286, αρ. R40b (L. A. Yakovleva). Drić, «Byzantine Panagiaria», ό.π. (υποσημ. 1), 52, 53-54 (εικ. 2-3).

³⁵ Λιάκος – Μετζίμης, «Ένα άγνωστο δώρο», ό.π. (υποσημ. 17), 70-71.

Εικ. 2. Μονή Βατοπεδίου. Παναγίαριο-εγκόλπιο, 15ος αιώνας. (α) Εσωτερική και (β) εξωτερική όψη.

Σπυρίδωνα, Ιωάννη Χρυσόστομο και σεραφείμ, και η Δέηση, πλαισιωμένη από συμπλεκόμενους κύκλους και ταινίες, καθώς και τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών. Στις εξωτερικές όψεις παριστάνονται η Ανάληψη, πλαισιωμένη από τους άγιους Δημήτριο, Γεώργιο, Θεόδωρο Τήρωνα, Θεόδωρο Στρατηλάτη και γεωμετρικά θέματα, και ο Ευαγγελισμός, περιβαλλόμενος από τους αποστόλους Παύλο και Πέτρο, τους ευαγγελιστές

Ματθαίο και Ιωάννη, και φυτικά θέματα. Τον διάκοσμο συνοδεύουν κυριλλικές επιγραφές, εκ των οποίων οι τρεις είναι λειτουργικές³⁶ και η τέταρτη κτητορική:

³⁶ Σε μετάφραση: Κύριος ἐξ οὐρανοῦ ἐπὶ τὴν γῆν ἐπέβλεψεν τοῦ ἀκοῦσαι τὸν στεναγμὸν τῶν πεπεδημένων, τοῦ λῦσαι τοὺς υἱοὺς τῶν τεθνατωμένων, τοῦ ἀναγγεῖλαι (Ψαλμὸς Ρα΄, 20-22), Ἄγγελος πρωτοστάτης οὐρανῶθεν ἐπέμφθη εἰπεῖν τῇ Θεοτόκῳ

Εικ. 3. Μονή Βατοπεδίου. Παναγιάριο, δώρο του Μεγάλου Κόμισου της Βλαχίας Νεαγκόε (1510-1511). (α) Εσωτερική και (β) εξωτερική όψη.

+ СЪН ПΑΝΑΓΙΑΡ · СЪТВОРΗ ЖЪПАН ΝΕΓΟΛ · ΒΕΛΗ-
ΚΥΙ ΚΟΜΗΣ ΔΑ ΣΕ ΒΨΠΟΜΗΝΑΝΑΜ ΤΗ Σ(ΒΕΤΧ
ΓΟΡΧ) Χ ΒΑΤΟΠΕΔ [Το παρόν παναγιάριο κατασκευά-

τὸ «Χαίρε», καὶ σὺν τῇ ἀσωμάτῳ φωνῇ σωματούμενον σὲ θε-
ωρῶν, Κύριε (Α΄ Οἶκος Ακαθίστου) καὶ Τὴν τιμιωτέραν τῶν
Χερουβεὶμ, καὶ ἔνδοξοτέραν ἀσυγκρίτως τῶν Σεραφεὶμ, τὴν
ἀδιαφθόρως Θεὸν Λόγον τεκοῦσαν (Μικρὸς Παρακλητικὸς
Κανόνας ἀπὸ τὴν προσευχὴ τῆς Υψώσεως τοῦ ἄρτου πρὸς τιμὴν
τῆς Θεοτόκου).

σε ο ζουπάνος Νεαγκόε, μέγας κόμισος, για να μνημο-
νεύεται με αυτό στην (αγιορειτική μονή) Βατοπεδίου].

Ο διάκοσμος είναι επιπεδόγλυφος και προβάλλει σε βάθος χτυπητό ή εγχάρακτο. Οι μορφές είναι αυστηρές, άκαμπτες και σχηματικές με γραμμική πτυχολογία. Τα πρόσωπα αποδίδονται αφαιρετικά και σε ορισμένες περιπτώσεις κάπως αδέξια. Οι λεπτομέρειες είναι εγχάρακτες. Παρόμοια παναγιάρια, ως προς τον τύπο και την παρουσία των διάτρητων φυτικών θεμάτων στο χείλος, φιλοτεχνήθηκαν κατά παραγγελία

Εικ. 4. Μονή Ιβήρων. Παναγιάριο, αρχές του 16ου αιώνα.

ηγεμόνων και αξιωματούχων της Βλαχίας και Μολδαβίας στην πρώτη εικοσαετία του 16ου αιώνα σε εργαστήρια των Παραδουνάβιων Χωρών³⁷.

Όσον αφορά όμως στην πραγμάτευση των μορφών και των φυτικών κοσμημάτων, στα πολύ κοντινά παράλληλα του παναγιαρίου του Νεαγκόε συναριθμούνται, κατά τη γνώμη μου, η λειψανοθήκη του αγίου Νήφωνα στη μονή Διονυσίου, φιλοτεχνημένη το 1514/15 με την οικονομική συνδρομή του ίδιου προσώπου³⁸, αλλά και ένας σταυρός-λειψανοθήκη των αρχών του 16ου αιώνα, που φυλάσσεται στη μονή Βατοπεδίου και φαίνεται ότι δώρισε επίσης ο Μπασαράμπ στον ηγούμενο της μονής Βατοπεδίου, ιερομόναχο Μαρτύριο, το 1517³⁹. Όπως, λοιπόν, τεκμαίρεται, το παναγιάριο του Νεαγκόε φιλοτεχνήθηκε στη Βλαχία, και μάλιστα στο ίδιο εργαστήριο στο οποίο λίγα

χρόνια αργότερα απευθύνθηκε ο ίδιος, από τη θέση πλέον του ηγεμόνα, για την κατασκευή της λειψανοθήκης του αγίου Νήφωνα και του προαναφερθέντος σταυρού-λειψανοθήκης. Την ίδια καλλιτεχνική τάση απηχεί και ένα αργυρεπίχρυσο σμαλτωμένο παναγιάριο του πρώτου μισού του 16ου αιώνα από τη μονή Ιβήρων, φιλοτεχνημένο, ωστόσο, σε εργαστήριο διαφορετικό από αυτό των παραπάνω έργων⁴⁰ (Εικ. 4).

Το επόμενο δίπτυχο παναγιάριο-εγκόλπιο (διάμ. 6,2 εκ.) συνίσταται από τέσσερα εικονίδια, δύο σε κάθε τιμήμα του, τα οποία συγκρατεί αργυρή επένδυση (Εικ. 5). Έχει υποστηριχθεί ότι όλα τα εικονίδια είναι οστέινα και έχουν ομοιογενή υφολογικά χαρακτηριστικά, βάσει των οποίων το παναγιάριο χρονολογήθηκε στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα⁴¹.

Ο διάκοσμος αποδίδεται με έξοργο σχετικά ανάγλυφο. Στην εσωτερική όψη σκαλίστηκαν η Φιλοξενία του Αβραάμ και η Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα που περιβάλλεται από τα σύμβολα των ευαγγελιστών και χερουβεΐμ· τις παραστάσεις συνοδεύουν κυριλλικές επιγραφές με αποσπάσματα από τον Μικρό Παρακλητικό Κανόνα και τον Όρθρο της Πεντηκοστής. Στην εξωτερική πλευρά παριστάνονται η Σταύρωση και οι άγιοι Νικόλαος, Βασίλειος και Γρηγόριος. Στη επένδυση αναγράφεται η επιγραφή *Μνήσθητι κύριε Στεφάνου και Έλενας* (ς).

Τα εικονίδια του παναγιαρίου, όπως έδειξε η επιτόπια παρατήρηση, δεν αποτελούνται από το ίδιο υλικό. Οστέινα είναι μόνο τα δύο των εσωτερικών όψεων, ενώ τα αντίστοιχα της εξωτερικής πλευράς είναι ξύλινα· επιπλέον, τα υφολογικά γνωρίσματα του διακόσμου δεν είναι ομοιογενή, αλλά απηχούν, κατά τη γνώμη μου, δύο διαφορετικές τάσεις που επικρατούν στη μικρογλυπτική της βόρειας Βαλκανικής στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα:

³⁷ V. Simion, *Capodopere ale artei metalelor pretioase din Romania*, Βουκουρέστι 1997, αριθ. 12, εικ. 12. *Romanian Medieval Art. Guide of the Gallery of the National Museum of Art of Romania*, Βουκουρέστι 2002, 26, 30-31, 34.

³⁸ Γ. Φουστέρης, «Η λειψανοθήκη του Αγίου Νήφωνα», *Ό Άγιος Νήφων Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1508-2008). Τόμος έπετειιακός επί τή συμπληρώσει πεντακοσίων έτων από τής κοιμήσεως αυτού*, Άγιον Όρος 2008, 450-471.

³⁹ *Έγκόλπια*, ό.π. (υποσημ. 2), αριθ. και εικ. 66 σ. 174-176 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

⁴⁰ Το παναγιάριο παρουσιάστηκε σύντομα στο: Λιάκος, «Η μεταλλοτεχνία τον 16ο αι.», ό.π. (υποσημ. 17), 60-61 (ευχαριστώ θερμά τον καθηγούμενο της μονής Ιβήρων, αρχιμανδρίτη Ναθαναήλ, και τον γραμματέα της, π. Χριστοφόρο, για την υπόδειξή του και την άδεια φωτογράφισης). Πρβλ. *Cristiani d'Oriente. Spiritualità, Arte e Potere nell'Europa post Bizantina* (κατάλογος έκθεσης), επιμ. G. A. Popescu, Μιλάνο 1999, 184, 337.

⁴¹ *Έγκόλπια*, ό.π. (υποσημ. 2), αριθ. και εικ. 73 σ. 190-193 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

Εικ. 5. Μονή Βατοπεδίου. Παναγιάριο-εγκόλλιο, δώρο των άγνωστης καταγωγής Στεφάνου και Έλενας, δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. (α) Εσωτερική και (β) εξωτερική όψη.

Στα οστέινα εικονίδια κυριαρχούν οι ραδινές, αποδοσμένες με κοίλα περιγράμματα, μορφές, με φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά σχηματοποιημένα, σχεδόν πανομοιότυπα. Ο τεχνίτης επιπλέον απέδωσε ικανοποιητικά τα διαφορετικά επίπεδα στις σκηνές. Τα γνωρίσματα αυτά απαντούν σε έργα φιλοτεχνημένα στη βόρεια Βαλκανική στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα⁴² και θεωρούμε ότι απηχούν μια παλαιότερη παράδοση που καλλιεργήθηκε σε εργαστήρια των Παραδουνάβιων

Ηγεμονιών ήδη από τα τέλη του 15ου – αρχές 16ου αιώνα⁴³.

Στα ξύλινα εικονίδια, από την άλλη μεριά, οι μορφές είναι σχηματοποιημένες, άνευρες και στατικές, με κάθετα περιγράμματα και βαθιές εγχαράξεις, χαρακτηριστικά που συναντώνται σε ξύλινα και οστέινα έργα του δευτέρου μισού του 16ου αιώνα, προερχόμενα από

⁴² Radojković, *Sitna plastica*, ό.π. (υποσημ. 9), εικ. 26a, b.

⁴³ C. Nicolescu, *Orfevrerie laique et religieuse des pays Roumains (XIVe-XIXe siècle)*, Βουκουρέστι 1968, 196-199 (αριθ. 215, 216), 269-270 (αριθ. 327), 272 (αριθ. 328).

Εικ. 6. Μονή Βατοπεδίου. Παναγιάριο, δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.

εργαστήρια της βόρειας Βαλκανικής⁴⁴. Το ιδίωμα αυτό υιοθετείται, καλλιεργείται και εξελίσσεται από τους μοναχούς τεχνίτες έργων μικροξυλογλυπτικής από τα μέσα του 16ου αιώνα και μετά⁴⁵.

Τεκμαίρεται, επομένως, ότι η κατασκευή των οστέινων και των ξύλινων εικονιδίων του παναγιαρίου δεν απέχει χρονικά, ωστόσο το διαφορετικό υλικό και τα ετερόκλητα υφολογικά τους γνωρίσματα υποδεικνύουν τη συνεργασία διαφορετικών τεχνιτών, των οποίων οι καλλιτεχνικές προσλαμβάνουσες διαμορφώθηκαν, όπως φαίνεται, στο περιβάλλον της βόρειας Βαλκανικής στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.

Το επόμενο παναγιάριο (μεγ. διάμ. 8,5 εκ.) είναι

⁴⁴ Έγκόλπια, ό.π. (υποσημ. 2), αριθ. και εικ. 74-76 σ. 194-199 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου). *Sinai – Byzantium – Russia*, ό.π. (υποσημ. 34), 276-277, αριθ. R29a (V. N. Zalesskaya), R29b (I. N. Ukhanova). *Athos. Mostastic life in the Holy Mountain* (κατάλογος έκθεσης), Ελσίνκι 2006, 284, αριθ. 4.6 (G. Sidorenko).

⁴⁵ Δ. Λιάκος, «Ξυλόγλυπτοι σταυροί με επενδύσεις στην αγιορειτική μονή Ιβήρων (16ος-17ος αι.)», *Βυζαντινά* 28 (2008), 331-362.

ξύλινο, οκτάπλευρο και έχει διάκοσμο μεικτό: γραπτό και ξυλόγλυπτο (Εικ. 6). Στον αβαθή πυθμένα του ιστορήθηκε η Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα, ακολουθώντας την καλλιτεχνική τάση που διαμορφώνεται στην αγιορειτική ζωγραφική στα τέλη του 16ου αιώνα με φορείς μοναχούς ζωγράφους, οι οποίοι έχουν απομωιώσει το ιδίωμα της κρητικής τέχνης⁴⁶. Στο χείλος του σκαλιστήκαν σχετικά έξοργα, η Φιλοξενία του Αβραάμ, *Ι ΑΓ(ΙΑ) ΤΡΙ/ΑC*, η Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα, *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ*, και οι ευαγγελιστές Μάρκος, *ΜΑ(ΡΚΟC)*, και Ματθαίος, *ΜΑ(ΤΘΑΙΟC)*, που περικλείονται από κληματίδα. Οι μορφές είναι γραμμικές, έντονα σχηματοποιημένες με κάθετα περιγράμματα και βαθιές εγχαράξεις, χαρακτηριστικά που προσγράφουν τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο του παναγιαρίου στην προαναφερθείσα τάση της μικροξυλογλυπτικής για

⁴⁶ Για την τάση αυτή, βλ. ενδεικτικά Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού – Τ. Παπαμαστοράκης, «Το παλαιό επιστύλιο του καθολικού της μονής, 1575-1600», *Εικόνες Μονής Παντοκράτορος*, ό.π. (υποσημ. 2), 147-173.

σχηματοποιημένες, «συνοπτικές» αποδόσεις, η οποία καλλιεργήθηκε στους κόλπους των μοναχών τεχνιτών στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα⁴⁷. Στα κοντινά παράλληλά του συναριθμούνται ορισμένοι αδημοσίευτοι ξυλόγλυπτοι σταυροί στην ίδια μονή και άλλοι δημοσιευμένοι, σκαλισμένοι από αγιορείτες μοναχούς στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα⁴⁸.

Στην εξεταζόμενη εδώ ομάδα παναγιαρίων από τη μονή Βατοπεδίου αποτυπώνονται εύγλωττα οι διαφορετικές κατασκευαστικές πρακτικές και τα ετερόκλητα υφολογικά ιδιώματα που επικρατούν στον διάκοσμο αυτών των λειτουργικών αντικειμένων από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα. Επιπλέον, προστίθενται νέα δεδομένα γύρω από το ζήτημα της προέλευσής τους.

Στον διάκοσμο των περισσοτέρων απαντούν τα παγιωμένα στα παναγιάρια θέματα της Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας και της Φιλοξενίας του Αβραάμ αλλά και η Σταύρωση και μορφές αγίων⁴⁹. Η περίπτωση του παναγιαρίου του Νεαγκόε, στον διάκοσμο του οποίου, πέραν της Βλαχερνίτισσας, παρεισέφρησαν η Ανάληψη, ο Ευαγγελισμός, η Δέηση και άλλες ιερές μορφές, απηχεί την προσφιλή στα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας των Παραδουνάβιων Χωρών τάση προτίμησης μιας περισσότερο σύνθετης εικονογραφίας στα δίπτυχα παναγιάρια⁵⁰.

Αντικειμενικό μειονέκτημα στη μελέτη των προαναφερθέντων έργων συνιστά η απουσία κτητορικών επιγραφών, με εξαίρεση τα παναγιάρια του Νεαγκόε και των άγνωστης καταγωγής Στεφάνου και Έλενας. Στην επιγραφή, βέβαια, του τελευταίου δεν προσδιορίζεται ο αποδέκτης του. Επομένως, το συγκεκριμένο, όπως και τα υπόλοιπα παναγιάρια, τα οποία δεν φέρουν επιγραφές, δεν είναι σαφές αν προορίστηκαν

εξαρχής για τη μονή Βατοπεδίου ή πέρασαν στην κατοχή της σε δεύτερο χρόνο μέσω άλλων διαδρομών.

Το παλαιότερο έργο, φιλοτεχνημένο στη Σερβία στο δεύτερο μισό του 14ου – αρχές 15ου αιώνα, θα μπορούσε να έχει δωρηθεί από κάποιον Σέρβο ηγεμόνα ή αξιωματούχο της σερβικής αυλής, εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη τη στενή της σχέση με τη μονή την περίοδο αυτή και την κτητορική και δωροδοτική δραστηριότητα που ανέπτυξαν ορισμένοι ηγεμόνες της στο δεύτερο μισό του 14ου και στις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα⁵¹.

Τα παναγιάρια που προέρχονται από εργαστήρια της βόρειας Βαλκανικής και της Ρωσίας, περιοχές με τις οποίες η μονή συνδέθηκε στενά από τον 15ο αιώνα και μετά⁵², θα μπορούσαν να θεωρηθούν αφιερώματα είτε εντόπιου πληθυσμού με οικονομική επιφάνεια, είτε ταξιδιωτών-μοναχών, οι οποίοι, όπως γνωρίζουμε από τις πηγές, επιστρέφοντας από τα μετόχια κόμιζαν στις μονές τους λειτουργικά αντικείμενα⁵³. Οι επιμαρτυρούμενοι παραγγελιοδότες Στέφανος και Έλενα ενός παναγιαρίου ενδεχομένως ήταν εύποροι ορθόδοξοι Έλληνες που δραστηριοποιούνταν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα και, όπως γνωρίζουμε από άλλες περιπτώσεις, προέβαιναν σε δωρεές έργων τέχνης στο Άγιον Όρος⁵⁴. Στα έργα αυτά, μάλιστα, συνυπάρχουν κυριλλικές και ελληνικές επιγραφές: οι εικονιζόμενες σκηνές επιγράφονται άλλοτε στην ελληνική και άλλοτε στην κυριλλική, ενώ

⁴⁷ Βλ. ό.π. (υποσημ. 45).

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά, *Mount Athos Treasures in Russia Tenth to Seventeenth Centuries* (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Β. L. Fonkitch – G. V. Popov – L. M. Evseeva, Μόσχα 2004, 280-301, αριθ. VI.1, VI.4 (Ε. Α. Morsbakova).

⁴⁹ Για την εικονογραφία των παναγιαρίων βλ. ό.π. (υποσημ. 1). Επίσης, *Έγκόλπια*, ό.π. (υποσημ. 2), αριθ. και εικ. 72, 73 και 93 σ. 188-189, 190-193 και 232-233 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου). Γ. Κακαβάς, «Κρητικό παναγιάριο στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Ηράκλειο 2004, 255-258.

⁵⁰ Βλ. ό.π. (υποσημ. 37).

⁵¹ M. Laskaris, «Actes serbes de Vatopedi», *Byzantinoslavica* 6 (1935-1936), 179-181. R. Radić, «Η Μονή Βατοπεδίου και η Σερβία στον ΙΕ' αιώνα», *Τερά Μονή Βατοπεδίου. Ιστορία και Τέχνη*, *Άθωνικά Σύμμικτα* 7 (1999), 87-96. D. Liakos, «Byzantine and Post-Byzantine Athonite Dedicatory Inscriptions in Historical and Archaeological Context», E. Moutafon – J. Erdeljian (επιμ.), *Texts – Inscriptions – Images*, Σόφια 2017, 165-166.

⁵² P. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Βώμη 1968, 89-99. C. Pavlikianov, *The Athonite monastery of Vatopedi from 1462 to 1707*, Σόφια 2008, 102-107.

⁵³ Δ. Λιάκος, «Διαδρομές έργων τέχνης, αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών από τα μετόχια στις αθωνικές μονές κατά τη βυζαντινή και μετά την Άλωση περίοδο. Η μαρτυρία των πηγών και των αντικειμένων», *Η εξακτίνωση του Αγίου Όρους στον ορθόδοξο κόσμο: τα μετόχια*, Θεσσαλονίκη 2015, 452-453.

⁵⁴ Δ. Λιάκος, «Η δωροδοσία στις μονές του Αγίου Όρους τον 15ο και 16ο αιώνα. Το τεκμήριο της μεταλλοτεχνίας», *Το Άγιον Όρος στον 15ο και 16ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2012, 319-320, 324, 334-335 (εικ. 7, 8).

οι αφιερωτικές επιγραφές στην ελληνική, τη μητρική δηλαδή γλώσσα των παραγγελιοδοτών⁵⁵.

Όσον αφορά στον τρόπο κτήσης των παναγιαρίων από τη μονή Βατοπεδίου, είναι εξίσου πιθανή μια ακόμη εκδοχή: ορισμένα από αυτά δεν αποκλείεται να ανήκαν αρχικά σε μετόχια της μονής στη Βαλκανική και τη Ρωσία, από όπου πέρασαν στην κατοχή της μεταγενέστερα και σε χρόνο άδηλο, όταν τα πρώτα για ποικίλους λόγους εγκαταλείφθηκαν ή έπαψαν να υφίστανται⁵⁶.

Τέλος, το φιλοτεχνημένο στο Άγιον Όρος παναγιάριο με πυθμένα γραπτό⁵⁷ και χείλος ξυλόγλυπτο είναι το μόνο γνωστό, τουλάχιστον σε μένα, στον Άθω με διάκοσμο μεικτό. Συνάμα, προσγράφεται στα πρωμότερα παραδείγματα έργων μικροξυλόγλυπτικής, που σκαλίζουν οι αγιορείτες μοναχοί από τα μέσα του 16ου αιώνα και έπειτα⁵⁸. Πιθανώς το δώρισε στη

μονή ο ίδιος ο δημιουργός ή οι δημιουργοί του (εάν ο ζωγράφος και ο ξυλόγλυπτης είναι διαφορετικά πρόσωπα), δεν αποκλείεται όμως να φιλοτεχνήθηκε κατά παραγγελία άλλου προσώπου, κοσμικού ή μοναχού, με περιορισμένη οικονομική δυνατότητα που δεν του επέτρεπε να απευθυνθεί σε ξυλόγλυπτη και ζωγράφο εκτός αθωνικής χερσονήσου.

μικροτεχνία», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, Β', Άγιον Όρος 1998, 507-515. *Mount Athos Treasures in Russia*, ό.π. (υποσημ. 48), 280-301, αριθ. VI.I.-VI.20 (E. A. Morsbakova). M. E. Avagnita – M. Binotto – G. C. Federico (επιμ.), *Villa Pinacoteca Civita di Vicenza. Scultura e arti applicate dal XIV al XVIII secolo*, Μιλάνο 2005, 270-273, αριθ. 325-328 (Υ. Varalis). Λιάκος, «Ξυλόγλυπτοι σταυροί με επενδύσεις», ό.π. (υποσημ. 45), 331-362. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές του τέλους του 17ου αιώνα και έπειτα (François Bracopnier, Ιωάννης Κομνηνός, Γεράσιμος Σμυρνάκης, Κοσμάς Βλάχος κ.ά.), οι μοναχοί επιδίδονταν στη μικροξυλόγλυπτική για βιοποριστικούς λόγους, H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient au XVII et XVIII siècles (Collections de documents inédits sur l'histoire de France)*, Παρίσι 1902, 1020. I. Κομνηνός, *Προσκυνητάριον του Άγίου Όρους Άθωνος*, Σναγον 1701 (ανατύπωση Καρνές Αγίου Όρους 1984), 38. Δ. Λιάκος, «Η μικροξυλόγλυπτική στο Άγιον Όρος κατά την όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο», *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδας και Κύπρου, Εισηγήσεις – Ερευνητικά - Μεταπτυχιακά Προγράμματα - Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Κέρκυρα 2005, 248-249. Λιάκος, «Ξυλόγλυπτοι σταυροί με επενδύσεις», ό.π. (υποσημ. 45), 346 σημ. 73, όπου και βιβλιογραφία.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 3, 4, 6: φωτογραφίες του Δημήτρη Λιάκου. Εικ. 2: *Εγκόλπια*, ό.π., (υποσημ. 2), αριθ. και εικ. 93. Εικ. 5: *Εγκόλπια*, ό.π., (υποσημ. 2), αριθ. και εικ. 73.

⁵⁵ Liakos, «Athonite Dedicatory Inscriptions», ό.π. (υποσημ. 51), 176.

⁵⁶ Για ανάλογες περιπτώσεις, βλ. Λιάκος, «Διαδρομές έργων τέχνης», ό.π. (υποσημ. 53), 443-452.

⁵⁷ Για τα γραπτά παναγιάρια, βλ. Ν. Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος-16ος αιώνας*, Αθήνα 1993, αριθ. 15. Κακαβάς, «Κρητικό παναγιάριο», ό.π. (υποσημ. 49), 253-266. *Faith and Power*, ό.π. (υποσημ. 29), αριθ. και εικ. 145 σ. 237-238 (E. C. Ryder). *Sinai – Byzantium – Russia*, ό.π. (υποσημ. 34), 188-189, αριθ. B169 (Υ. Piatnitsky). Στη μονή Βατοπεδίου φυλάσσονται δέκα γραπτά παναγιάρια του 17ου-19ου αιώνα, Λιάκος, «Η συλλογή των παναγιαρίων της μονής Βατοπεδίου» ό.π. (υποσημ. 2).

⁵⁸ J. Beckwith, «Crosses from Mount Athos in the Gambier-Parry Collection», *The Burlington Magazine* 109/768 (1967), 173-174. D. Stricevic, «A Serbian Cross in London», *Hilandartzi Zbornik* 4 (1978), 153-168. Α. Μπαλλιάν, «Μεταβυζαντινή και άλλη

Dimitris Liakos

OBSERVATIONS ON THE PANAGIARIA OF VATOPEDI (14TH-16TH CENTURY)

Twenty-two *panagiaria*, dated from the 14th to the 19th century, are preserved at Vatopedi. In this paper I re-examine some of the already published ones and some

that are still unknown, while I make some observations concerning the style, the dating and their origin.

The artworks discussed here are made of wood, bone

or metal and they bear painted, relief, incised or enameled decoration; they consist either of a single or a double disc-icon connected or unconnected; small *panagiaria*-pendants (*enkolpia*) are included in the second type.

The oldest panagiaron was carved in Serbia in the second half of the 14th or in the early 15th century; it is of particular interest, since an older pendant dated in the 12th century was embedded in its bottom (Fig. 1). Three *panagiaria*, dated in the 15th and 16th centuries, come from workshops active in Russia (Novgorod) and in the northern Balkans (Figs 2-6). Another one is both painted and carved and, as it is proved, was created on Athos in the 16th century by a monk craftsman or by two cooperating monks, a painter and a woodcarver (Fig. 6).

Only two artifacts bear dedicatory inscriptions: the first one was donated in 1510-1511 by the Great *Komisos* Neagoe, future ruler of Walachia Neagoe Basarab (1512-1521) (Fig. 3), whereas the other one is a gift of Stefan and Helen, obviously Orthodox Greeks, probably active in the region of the Danubian Principalities during the second half of the 16th century (Fig. 5).

The most common representations in *panagiaria* are the Theotokos Blachernitissa, the Hospitality of Abraham, Crucifixion, the Hierarchs Nicholas, Gregory and Basil. Neagoe's *panagiaron*, in which, in addition to the usual representation of the Blachernitissa, the scenes of the Ascension, Annunciation, Deesis and other sacred figures are also depicted, reflects a common artistic trend among the workshops of the Danubian Principalities, namely the preference for a rather rich iconography in the double *panagiaria*.

The oldest object, which comes from Serbia and dates from the second half of the 14th or the early 15th century, could have been donated by a Serbian ruler or a dignitary from the Serbian court, if we take into account the close relations between the monastery and Serbia in this period, as well as the patronage of some Serbian rulers at Vatopedi during the second half of the 14th - first decades of the 15th century.

The *panagiaria* produced by workshops active in the northern Balkans (Danubian Principalities etc) and Russia, regions that preserved firm connections to Vatopedi already from the 15th century onwards, could be considered as gifts either by the local wealthy population or by traveller-monks, who, according to the written sources, upon their return from the dependencies (*metochia*) to their monasteries used to bring liturgical objects with them. The afore-mentioned donors Stefan and Helen could have been members of a family with commercial activities in the Danubian Principalities during the second half of the 16th century, a fact well attested by some other artifacts endowed by other individuals on Athos; it is noteworthy that in these objects both Cyrillic and Greek inscriptions coexist: the religious scenes are inscribed either in Greek or Cyrillic, yet the dedicatory inscriptions are written in Greek, namely in the donor's mother-tongue language.

With regard to the way that the *panagiaria* presented here were acquired by Vatopedi, the following possibility cannot be excluded: some of them probably belonged to the monastery's dependencies in the Balkans and Russia, from where they arrived later (at an uncertain time), since they were abandoned or ceased to exist for several reasons.

Finally, the painted and carved wooden *panagiaron* belongs to a rather rare type, as far as I am aware, however it can be added to the early production of the minor-scale wood carved artworks, created by the Athonite monks already from the 16th century onwards. This object could have been donated to the monastery by the craftsman himself (or by collaborating craftsmen, a painter and a wood carver), however we cannot exclude the possibility that they were donated by a commissioner, layman or monk, who did not have the resources to order it from abroad.

Dr. Archaeologist
Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos
liakos712003@yahoo.gr